

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ (ԱԻ)

ԲԻԱՅՆԻԼԻ – ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՏԵՂՈՐՈՇՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԸՍՏ Գ. ՂԱՓԱՆՑՅԱՆԻ

Ք.ա. XIII դարից սկսած ասորեստանյան աղբյուրները վկայում են հյուսիսից սահմանակից Ուրուաարի կամ Ուրարտու անունով մի երկրի մասին, որը գտնվել է Արևմտյան և Արևելյան Տիգրիսների միախառնման ավազանում: Նրան սահմանակից են եղել արևելքից Կումանի, հյուսիսից Խաբիսի և արևմուտքից Կադմուխի խուրիական գավառները¹: Իսկ Նոր-ասորեստանյան դարաշրջանի սկզբում Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումները ասորեստանյան աղբյուրներում շարունակում են կրկին հանդես գալ ընդհանրական անվանումներով: Ասորեստանի Ադադ-Նիրարի II (Ք.ա. 911-891 թթ.) և Թուկուլտի-Նինուրտա II (Ք.ա. 890-884 թթ.) արքաների արձանագրությունները բազմիցս հիշատակում են «Նաիրյան երկրներ» արտահայտությունը, թեև որոշակի փոփոխություն նրա բովանդակության մեջ առկա է²: Ասորեստանյան գրիչները վերստին

¹ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII-րդ դարերում (Հայոց հին պատմություն), Ե., էջ 119; նույնի՝ Ուրարտու պետության կազմավորումը, հզորացումը և կործանումը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (այսուհետ՝ ՄՄԱԵԺ), Ե., 2005, հ. XXIV, էջ 295-301:

² Grayson A., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC, I (1114-859 BC)*, (այսուհետ՝ RIMA), *Assyrian Periods*, vol. II, Toronto, 1991, A.O.99.2: p. 30 (Ադադ-Նիրարի II), A.O.100.5: p. 2, 11. 13?, A.O.100.5: p. 129: A.O.100.6: p. 3 (Թուկուլտի-Նինուրտա II), A.O.101.1: p. 6, 13, 15: A.O.101.1: ii 97; A.O.101.1: ii 117, ii 131; A.O.101.1: iii 120; A.O.101.2: p. 10; A.O.101.17: ii 18, ii 43, ii 47, ii 49; A.O.101.17: A.O.101.22: p. 3, 6; A.O.101.24: p. 7; A.O.101.26: p. 19 (Աշշուր-նաձիր-ապալ II): Ժամանակին Ա. Գյոտցեն Նաիրին նույնացնում էր եգիպտական աղբյուրներում վկայված Նախարաինիի հետ, իսկ Ջինգերը Ի.՝ ասորեստանյան աղբյուրների Նիիրիայի հետ: Götze A., *Hethiter, Churriter und Assur*, Instituttet for Sammenlignede Kulturforskning, Serie A, Forelesninger XVII, Oslo, 1936, 103f.; Singer I., *The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire*,

հիշում են Ուրուարու (Ուրու(ա)տրու/ի) երկրանունը³: Աշշուր-նաժիր-ապալ II-ի (Ք.ա. 884-858 թթ.) արձանագրությունները վկայում են Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջաններում բազմաթիվ մանր պետական կազմավորումների գոյության մասին: Մյուս կողմից, ասորեստանցիների լայնածավալ ռազմական գործողությունները խթանեցին այդ պետական կազմավորումների համախմբման և սերտաճման ձգտումները, ինչին հաջորդելու էր այդ միությունների և կայուն պետականությունների ծնունդը:

Ուրուարի երկիրը կամ ցեղային տարածքը առաջին անգամ հանդես է գալիս ասորեստանյան արքա Սալմանասար I-ի (Ք.ա. 1263-1234 թթ.) կողմից դեպի Հայկական լեռնաշխարհ կատարած արշավանքի նկարագրության մեջ, որտեղ Ուրուարին հանդես է գալիս որպես Ասորեստանի դեմ ապստամբած երկիր⁴: Փաստացի, մենք այստեղ գործ ունենք մի շատ հետաքրքիր դեպքի հետ, այն է՝ Ուրուարիի վերաբերյալ հիշատակությունն շուրջ կես դարով ավելի վաղ են, քան Նաիրիի վերաբերյալ տեղեկությունները: Ինչ վերաբերում է Նաիրի երկրի հիշատակությանը, ապա այն առաջին անգամ հանդիպում է Սալմանասար I-ի որդու՝ Թուկուլթի-Նինուրտա I-ի (Ք.ա. 1233-1194 թթ.) արձանագրության մեջ⁵: Հետագայում Թիգլաթպալասար III-ը (Ք.ա. 1114-1076 թթ.) նույնպես արշավանք է

Zeitschrift für Assyriologie (այսուհետ՝ ZA) 75, 1985, p. 105-107. Սակայն, ըստ Մ. Սալվինիի և Յա. Լ. Միլլերի, այս նույնացումները հնարավոր չեն, քանի որ նրանք հանդես են գալիս միևնույն աղբյուրում (Salvini M., Nairi, Na'iri, in Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, (այսուհետ՝ RLA), IX, 1/2., Walter de Gruyter-Berlin-New York, 1998, S. 87) և անցացումը մնում է հիմնականում հնչյունաբանական ենթադրության վրա: Jared L. Miller, The Location of Nihriya and its Disassociation from Na'iri, Stories of Long Ago, Festschrift Für Michael D. Roaf, (Hrsg. von Heather D. Baker, Kai Kaniuth und Adelheid Otto), Ugarit-Verlag-Münster, 2012, S. 366.

³ Grayson A., RIMA II, A.O.99.2: p. 25 (Ադադ-նիրարի II); A.O.101.2: 13; A.O.101.24: p. 9; (Աշշուր-նաժիր-ապալ II).

⁴ Grayson A., Assyrian Rulers of the Third and Second Millenium BC (to 1115 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia (այսուհետև՝ RIMA), Assyrian Periods, vol. I, Toronto, 1987, A.O.77.1, ll., p. 22-28.

⁵ Նույն տեղում, vol. I, A.O.77.1, ll., p. 22-28.

կատարում դեպի Հայկական լեռնաշխարհ, որի ընթացքում ասորեստանյան ուժերին դիմակայում են արդեն Նաիրյան 60 արքա⁶: Իսկ Ուրուատրիի վերաբերյալ հաջորդ հիշատակությունը վերաբերում է արդեն Աշշուր-բել-կալայի (Ք.ա. 1073-1056 թթ.) կառավարման շրջանին⁷: Աշշուր-բել-կալան դեպի Ուրուատրի արշավում է իր կառավարման առաջին և երրորդ տարում, այսինքն՝ մոտ Ք.ա. 1073-1072 թթ.-ին և Ք.ա. 1071-1070 թթ.-ին: Այս շրջանից հետո ասորեստանյան աղբյուրներում Ուրուատրի-Ուրարտուն սկսում է արդեն ավելի հաճախ հանդես գալ⁸: Այն որպես ձևավորված պետական կազմավորում, թերևս գոյություն ուներ արդեն Աշշուր-նաժիր-ապալ II-ի (883-859 թթ.) իշխանության ժամանակ, եթե ոչ ավելի վաղ⁹:

Ուրարտական պետության կազմավորման սկզբնական տարածքի խնդրի վերաբերյալ գիտական քննարկումները շարունակվում են, դեռևս ուրարտագիտության ծագման պահից ի վեր: Սակայն հանուն ճշմարտության պետք է նշվի, որ այդ տեղորոշումների մեջ գերակշռում են այն կարծիքները, թե Ուրարտուն գտնվում էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելքում՝ պատմական Հայաստանի Կորդուք նահանգի և հարակից տարածքներում, իսկ ավելի ընդլայնված ձևով՝ ընդգրկում էր նշված տարածքը, ներառյալ Ուրմիա և Վանա լճերի միջակայքը:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, vol. I, A.0.77.1, ll., p. 22-28.

⁸ Меликишвили Г., Древневосточные материалы по истории народов Закавказья: I. Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 188 и сл.; Salvini M., Nairi, Na'iri, S. 79; Дьяконов И., Предыстория армянского народа (այսուհետ՝ ПАН), Е., 1968, с. 140, прим. 154; Taner Tarhan M., Urartu devleti'nin "kuruluş" evresi ve kurucu krallardan "Lutipri=Labturi" hakkında yeni görüşler, AA, VIII, 1980, İstanbul, 1982, s. 87.

⁹ Liverani M., Studies on the Annals of Ashurnasirpal II. 2: Topographical Analysis, Quaderni di Geografica Storica, 4, Roma, 1992, 107f; Zimansky P., Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire, BASOR, 299-300, 1995, p. 104, nt. 6; Smith A., The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics, American Journal of Archaeology (այսուհետ՝ AJA), 103, 1999, p. 48, nt. 15.

Նմանատիպ տեղորոշման կողմնակից է նաև ակադեմիկոս Գ. Ղափանցյանը: Նա համակողմանի աղբյուրների համադրման ու հակադրման բնատուր ձիրքի շնորհիվ հանգել է այնպիսի եզրակացությունների, որոնք արդիական են մինչ օրս: Գ. Ղափանցյանն իր աշխատություններում ոչ միայն ցույց է տվել ուրարտացիների սկզբնավորման արեալը, այլև փորձել է նկարագրել, նրանց կողմից ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի նվաճման ուղղությունն իրենց բնօրրանից:

Անվանի ուրարտագետը ուրարտացիների տեղաշարժը նշում է հարավ-արևելքից Խուրուշկիայի¹⁰ տարածքից դեպի արևմուտք, հետո Վանա լճի արևմտյան ափամերձ տարածքներով հյուսիս՝ դեպի Տարոն-Հարք՝ հետագայում՝ Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգ, ապա և Վանա լճի արևելյան ափագան¹¹: Այստեղ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ Ղափանցյանն ուրարտացիների մուտքը Վանա լճի արևելյան ափագան թվագրում է Ք.ա. IX դարի առաջին կեսով, և նշում, որ այն, ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել Արամեի և Սարդուրի I-ի ժամանակներում¹²:

Այժմ փորձենք կոնկրետացնել Գ. Ղափանցյանի կարծիքը ուրարտացիների տեղաշարժի մասին՝ կազմավորման տարածքից մինչև Վանա լճի արևելյան ափամերձ շրջանները, որտեղ էլ տեղի է ունեցել նրանց վերջնական տեղակայումը: Այսպիսով, ինչպես արդեն նշեցինք, Գ. Ղափանցյանի մոտ տեղաշարժը ցույց է տված հարավից հյուսիս, ինչի արդյունքում ուրարտացիները հարավից՝ Տիգրիսի հոսանքին հակառակ դեպի հյուսիս տեղաշարժվելով՝ Բիթլիսով մուտք են գործել Տարոնի շրջան, որից հետո շարժվել Արբերանիի շրջան, ապա շարժվելով դեպի հյուսիս-արևելք և հարավ՝ հաստատվել Վանա լճի արևելյան ափերին¹³:

Ակադեմիկոս Գ. Ղափանցյանը, ըստ սեպագիր աղբյուրների՝ փորձել է ցույց տալ նաև այսպես կոչված Ուրարտուի նախնական

¹⁰ Խուրուշկիայի տեղորոշման ղափանցյանական մոտեցումը տե՛ս ստորև:

¹¹ Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմությունը (այսուհետ՝ ՈւՊ), Ե., 1949, էջ 14, 19, 133:

¹² Ղափանցյան Գ., ՈւՊ, էջ 133:

¹³ Նույն տեղում:

պատմությունը, ըստ որի վերջինիս նախնական ձևը եղել է Ուրուատրին, որը սկզբնապես մտել է «նաիրյան երկրների» մեջ¹⁴, իսկ վերջիններս էլ իրենց հերթին զբաղեցրած են եղել այժմյան Սդերդի և Խարզանի շրջանից դեպի արևելք՝ ներառյալ Բոհտան գետի հովիտը¹⁵: Այս հարցի առնչությամբ հեղինակը նշում է. «Այս երկիրը տեղական լեզվով կոչվել է մեր կարծիքով «Խուբուշկիա», որը ասուրական թագավորները կոչում էին «նաիրյան երկրներ», ինչպես և դրանցից հյուսիս ընկած Վանա լիճը»¹⁶: Ըստ այդմ, դժվար չէ կռահել, որ հեղինակը ուրարտական ցեղերին տեսնում է նաիրյան հավաքական ցեղերի կամ դաշնության շարքում և ներառում նրանց ընդհանուր հավաքական անվան տակ:

Այստեղ անհրաժեշտություն է առաջանում առանձին-առանձին անդրադառնալ նաև Խուբուշկիայի և Նաիրիի տեղորոշման խնդիրներին, որոնք կամբողջացնեն ուրարտական ցեղերի բնօրրանի պատկերը: Սակայն, մինչև անցնելը այս և այլ խնդիրներին, նշենք նրա մեկ այլ դիտարկում ևս, որը մեջ բերում ենք ամբողջությամբ. «Սալմանասար I այս Ուրուատրին կոչում է այն լեռնոտ երկիրը, որը ապստամբել էր նրա դեմ Կադմուխի երկրի հետ: Վերջինս զետեղում են այժմյան Նիգիբինի և Տիգրիսի միջև: Է. Ֆոռերը զետեղում է այդ Ուրուատրին արևելյան Խաբուրի գետահովտում: Ավելի ճիշտ կլիներ Ուրուատրին զետեղել այդ Խաբուր-սուի վերին հոսանքի և Ջավի վերին հոսանքի միջև, այսինքն այն շրջանում, որի կենտրոնն է այժմյան Ջուլամերկը: Այստեղ է գտնվել ուրարտացիների հնագույն սրբավայր Արդինի «քաղաքը» կամ ասուրական հորջորջումով՝ Մուսասիրը»¹⁷:

Գ. Ղափանցյանն իր փաստարկները ամրապնդելու համար, վկայակոչում է նաև Ջուդի – Արարատ լեռը Կորդվաց լեռներում և վերջինիս համադրությունը Արարատին, որից հետո նա ներկայացնում է իր տեղորոշումը, որն ըստ իրեն, ամենայն հավանականությամբ համապատասխանում է հետագա Մեծ Հայքի Կորդուք նահանգին¹⁸:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 13:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 13-14:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 13, 124:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 13:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 124:

Այսպիսով, եթե փորձենք ընդհանրացնել Ուրուատրի-Ուրարտուի Գ. Ղափանցյանի տեղորոշումը՝ կատանանք հետևյալ պատկերը, ըստ որի այն գտնվել է Խաբուր-սուի վերին հոսանքի և Մեծ Ջաբի վերին հոսանքի շրջաններում, ներկայիս Ջուլամերկի տարածքում¹⁹:

Արդ, իսկ որտեղ է գտնվել սկզբնական Ուրուատրին և ինչպիսի՞ն է մասնագիտական գրականության մեջ նրա տեղորոշման խնդիրները:

Ժամանակին է. Ֆոռերը Ուրուատրին տեղադրում էր Խաբուրի վերին հոսանքի շրջանում²⁰: Գ. Ղափանցյանը մերժում է է. Ֆոռերի տեսակետը, սակայն առաջ քաշած իր տեսակետով, տարածքային առումով ներկայացնում է գրեթե նույն տարածքը, միայն թե ավելի ընդարձակ: Վ. Բելքն էլ իր հերթին Ուրարտուն տեղադրում է ներկայիս Ջեզիրեից և Տիգրիսից արևելք՝ Ջուղի դաղ լեռան մոտ²¹: Տիգրիս գետի ավազանում և Ջուղի դաղ լեռան շրջակայքում է Ուրուատրին տեղադրում նաև Ն. Հարությունյանը²²: Ն. Ադոնցը Ուրուատրին տեղադրում է Արևելյան Տիգրիսի՝ Բոհտան-սուի շրջանում²³: Ի. Դյակոնովի տեղորոշումը քիչ ավելի ընդարձակ է, նա տեղադրում է Վանա լճից հարավ ընկած մինչև Ուրմիա լճի արևմտյան տարածքներում²⁴: Վ. Խաչատրյանն էլ այն տեղորոշում է Տիգրիս գետի և

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 13-14:

²⁰ Forrer E, RLA, I, (Hrsg. von E. Ebeling, B. Meissner), Walter de Gruyter-Berlin-New York, 1928, S. 265. Վերջինս անդրադառնալով նաև Նաիրիի տեղորոշման խնդիրներին, այն տեղադրում է Արածանիի հովտից մինչև Իշուվա ընկած ընդարձակ տարածքներում: Նույն տեղում, S. 269.

²¹ Belck W., Beiträge zur Urgeschichte Armeniens, Հանդես Ամսորեայ, 1927, 11/12, էջ 808-810:

²² Арутюнян Н., Биайнили (Урарту), С.-П., 2006, с. 14-20.

²³ Ադոնց . Ն., Հայաստանի Պատմություն. Ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա., (այսուհետ՝ ՀՊ), թարգ. Վ. Մեղրոսյանի և խմբ. Գ. Սարգսյանի, Ե., 1972, էջ 67, 215 և այլուր:

²⁴ Дьяконов И., Урарту, Фригия и Лидия, в книге История Древнего Мира, том II, М., 1989, с. 53. Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ Նաիրիի առումով Ի. Դյակոնովը նույնպես տալիս է մի ընդարձակ տարածաշրջան, որը գրեթե համապատասխանում է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան կեսին, այն է՝ Փոքր Ասիա թերակղզու սահմաններից մինչև Արևմտյան Իրանի լեռնային համակարգը ընկած տարածքը:

նրա աջ թև Խաբուրի միախառնման անկյունում՝ Ջուդի լեռան հարակից շրջաններում²⁵:

Անվանի ուրարտագետ Գ. Մելիքիշվիլին կարծում է, որ Ուրարտուի կենտրոնը Բ.ա. IX դարի կեսին գտնվել է Ուրմիա լճից հյուսիս-արևմուտք (Սանգիբուտուի շրջանում²⁶), որից հետո այն տարածվել է Վանա լճի հարավարևելյան շրջաններ²⁶: Նա նշում է նաև, որ Սալմանասարի I (Բ.ա. 1273-1244 թթ.) և Աշշուր-բել-կալայի (Բ.ա. 1073-1056 թթ.) Ուրուատրի քաղաքական միավորը, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է Վերին Զաբ գետի վերին կամ միջին հոսանքի շրջանում²⁷:

Մի շարք մասնագետներ, այդ թվում նաև Գ. Մելիքիշվիլին գտնում են, որ այն ամենայն հավանականությամբ գտնվել է Զագրոսյան լեռների շրջակայքում, Վերին Զաբ գետի վերին և միջին շրջաններում, և Ռևանդուզի շրջանում, որտեղ էլ, որ ամենայն հավանականությամբ գտնվել է Մուծաձիբը²⁸:

Ուրարտական պետության միջուկի տեղորոշման առումով շատ հետաքրքիր ու ուշագրավ հետևության է եկել նաև Ա. Մովսիսյանը: Նրա տեսակետը մեջ բերում ենք ամբողջությամբ. «Բիայնական առաջին արքաների տիտղոսաշարում այն (իմա՝ Շուրիլին – Ս.Գ.) հանդես է գալիս Բիայնիլիից առաջ («արքա Շուրիլի երկրի, արքա Բիայնիլի երկրի»), ինչը ցույց է տալիս վերջինիս նկատմամբ Շուրիլի երկրի ունեցած առաջնությունը:

Բիայնական և ասսուրական սկզբնաղբյուրների, ինչպես նաև լրացուցիչ այլ տվյալների համակողմանի քննությունը մեզ բերում է այն եզրահանգմանը, որ բիայնական տերության սկզբնատարածք Շուրիլի երկիրը գտնվել է Վանա լճից հարավ-արևմուտք, Կաշիարի լեռների շրջանում և համապատասխանում է ասսուրական

²⁵ Խաչատրյան Վ., Հայոց հին պատմության հարցեր (Ակնարկներ հայոց հին պատմության), Ե., 2010, էջ 10-11, 17:

²⁶ Меликишвили Г., Наир-Урарту, с. 32.

²⁷ Նույն տեղում, էջ 153, 155, 167-168, 178:

²⁸ Barnett R., Urartu, in CАН III/1, Cambridge, 1982, p. 314-371; Salvini M., Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt, 1995, S. 19-27 և Գ.Մելիքիշվիլին՝ Меликишвили Г., Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1948, № 2, с. 37-48.

արձանագրությունների Շուր(ի)ա /Սուրա/ Սուրինա քաղաքին/ երկրին»²⁹:

Այստեղ անհրաժեշտ է հիշատակել նաև անվանի հայագետ Հ. Մանանդյանի կարծիքը: Նա, չլինելով սեպագրագետ, քննության է առնում Գ. Ղափանցյանի, Վ. Բելքի ու Է. Ֆոռերի կողմից Ուրարտուի վերոհիշյալ տեղորոշումները, մերժում է Գ. Ղափանցյանի վերոշարադրյալ կարծիքը, ավելի հավանական համարում հենց Վ. Բելքի ու Է. Ֆոռերի տեսակետները³⁰: Հ. Մանանդյանը նշում է, որ Բ.ա. IX դարի սկզբներին Ուրուատրին, ինչպես նաև Նաիրին եղել են խոշոր ցեղային միություններ՝ պատմական Հայաստանի տարածքում՝ իրարից առանձին շրջաններում, և Ուրուատրին տեղադրում է Կորդվաց լեռներում³¹, իսկ Նաիրին՝ Վանա լճից հյուսիս և Արածանի գետի ավազանում ու նրա հարակից շրջաններում³²:

Հայագետն անդրադառնում է նաև ուրարտացիների աշխարհագրական տեղաշարժին և, չհամաձայնվելով Գ. Ղափանցյանի վերոհիշյալ տեսակետին, անհավանական է համարում այն: Նա նշում է, որ Տարոնում և հարակից շրջաններում բնակվելիս են եղել նաիրյան ցեղեր, ոչ թե՝ ուրարտական³³: Իսկ ուրարտացիների տեղաշարժը դեպի Վանա լճի արևելյան ավազան Հ. Մանանդյանը ներկայացնում է դափանցյանականի ճիշտ գուգահեռ ուղղությամբ, այն է՝ ուրարտական ցեղերը տեղաշարժվել են ոչ թե դեպի Տիգրիսի հոսանքին հակառակ դեպի արևմուտք, ապա և հյուսիս, այլ անմիջականորեն շարժվել են հյուսիս՝ Վանի վիլայեթի տարածքով՝ Վանա լճի արևելյան ափերով և կանգ առել ներկայիս Վան քաղաքի տարածքում³⁴:

²⁹ Մովսիսյան Ա., Բիայնիլի թագավորության սկզբնական տարածքի խնդրի շուրջ, Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական 19-րդ գիտական նստաշրջան, Զեկուցումների թեզեր, Ե., 1998, էջ 30:

³⁰ Մանանդյան Հ., Երկեր, Հատոր Ե, Ե., 1984, էջ 440:

³¹ Նույն տեղում, էջ 443, տե՛ս նաև էջ 440-ի քարտեզը:

³² Նույն տեղում, էջ 443, 449, 454:

³³ Նույն տեղում, էջ 445:

³⁴ Նույն տեղում:

Բ. Հարությունյանը Հայաստանի պատմության իր ատլասում Կորդվաց լեռներում է տեղադրում Ուրուատրին, որից հյուսիս նա գետեղում է նաև Խուբուշկիան³⁵:

Անդրադատնալով Ուրարտուի սկզբնական տեղորոշման խնդիրներին՝ Ա. Քոսյանը նշում է. «Սալմանասար I-ի հիշատակած Ուրուատրիի ութ երկրներից թեև ոչ բոլորի համար են առաջարկվել տեղադրություններ, այնուամենայնիվ «երկրների» այս միության մոտավոր տեղը մասնագետների մոտ առանձնապես մեծ կասկածներ առաջ չի բերել: Է. Վայդների կարծիքով Ուրուատրին պետք է գտնվեր Խարբերդից մինչև Վանա լիճ ընկած շրջանում, Ն. Հարությունյանը այն տեղադրում է Տիգրիսի վերին հոսանքների շրջանից մինչև Վանա լճի հյուսիսային առափնյակն ընկած հատվածում: Վերոհիշյալ տեղադրություններից որոշակիորեն տարբերվում է Գ. Մելիքիշվիլու և Ֆ. Հաազի կարծիքը, այն է՝ Մուծածիրի և Ռովանդուզի շրջանը: Կան այլ տարբերակներ ևս, սակայն դրանք բոլորը այս կամ այն կերպ էականորեն չեն տարբերվում վերոնշյալ հեղինակների կարծիքներից»³⁶:

Ըստ հնագիտական պեղումների արդյունքների՝ մի շարք հետաքրքիր հետևությունների է հանգել նաև Վ. Մևինը: 1991-1992 թվականներին, Վանից 35 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող Կարագյունդուզ գյուղի մոտակայքում՝ 1,5 կմ արևելք, պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել է Երկաթի դարաշրջանի սկզբով թվագրվող մի գերեզմանոց: Իսկ 1993-1996 թվականների ընթացքում այդ գերեզմանոցից պեղվել են 9 դամբարան³⁷: Եվ ահա իմի բերելով այդ ամբողջ նյութը՝ Վ. Մևինը, մինչև նոր եզրակացությունների հանգելը, նշում է նաև, որ ժամանակին, նկատի

³⁵ Հայաստանի պատմության ատլաս, Ա մաս, հեղինակ՝ Հարությունյան Բ., Ե., 2004, 14-1, 2Դ:

³⁶ Քոսյան Ա., Վանից մինչև Եփրատ (հայոց վաղ պետականության ակունքներում), Հայկագունիներ, առասպել և պատմություն, Միջազգային գիտաժողովի (2012 թ. հունիսի 5-6, Ե., ՀՀ ԳԱԱ) հոդվածների ժողովածու, Ե., 2013, էջ 58-59:

³⁷ Sevin V., The Origins of the Urartians in the light of the Van/Karagünduz Excavations, Anatolian Iron Ages 4 Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium, Mersin, 19 to 23 May 1997, Anatolian Studies (այսուհետ՝ An.St.) 49, ed. A. Çilingiroğlu, R. Matthews, Ankara, British Institute of Archaeology, 1999, p. 160.

ունենալով աստուրական աղբյուրների տեղեկությունները, եզրակացվում էր, որ Նաիրին տարածվել է հարավում մինչև Տուր-Աբդինի լեռները, իսկ հյուսիսում՝ մինչև Վանա լճի հարավարևմտյան լեռնային տարածքը: Իսկ ինչ վերաբերում է Ուրուատրիին, ապա ենթադրվում է, որ այն ընկած է եղել Վանա լճից ավելի հյուսիս և արևելք³⁸: Գիտնականը փորձում է նաև համեմատել Ուրմիա լճի արևմտյան ափերն ընդգրկող տարածաշրջանի ու Վանա լճի արևելյան շրջանների հնագիտական արդյունքները, և նշում է, որ Վանա լճի տարածաշրջանը խիստ տարբերվել է Ուրմիա լճից հարավ և հարավ-արևելք ընկածների հնագիտական նյութերից, դեռ ավելին՝ այն ավելի խիտ բնակեցված է եղել: Դրա վկայությունն էլ, Վ. Սևինի, հենց վերոհիշյալ դամբարանադաշտն ու նմանատիպ գերեզմանոցների առկայությունն է³⁹:

Հեղինակի վերջնական եզրահանգումն այն է, որ ըստ Կարագյունդյուզի, ինչպես նաև Էրնիսի գերեզմանների հնագիտական նյութերի թե՛ նյութական և թե՛ հոգևոր մշակույթի բնագավառներում կատարված ուսումնասիրությունները վկայում են, որ դրանք բավականին շատ աղերսներ ունեն ուրարտական մշակույթի հետ, դեռ ավելին՝ Էրնիսի և Կարագյունդյուզի մշակույթը հանդիսացել է ուրարտականի նախահայրը: Զարգացնելով իր միտքը՝ Վ. Սևինը եզրակացնում է նաև, որ վաղ երկաթի դարից միջին երկաթի դար անցման ընթացքում էլ սկսում է ձևավորվել հետագա Ուրարտական պետությունը: Այսպիսով՝ ըստ Վ. Սևինի՝ ուրարտական քաղաքակրթության արմատները պետք է փնտրել Վանա լճի տարածաշրջանում⁴⁰:

Խիստ արժեքավոր է նաև Ա. Քոսյանի մեկ այլ դիտարկումը, որը վերաբերում է ընդհանրական Նաիրի-Ուրարտու տեղորոշմանը և որը մեջ բերում ենք ամբողջությամբ. «... Վանա լճի հյուսիսային առափնյա գոտում է վկայված Սալմանասար III կողմից հիշատակվող Ուրարտուն իր արքա Արամուի և մայրաքաղաք Արծաշքուի (հետագայի Արճեշ⁴¹)

³⁸ Նույն տեղում, էջ 159:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 162-163:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 163:

⁴¹ Գիտության մեջ վիճելի հարցերից է Արգաշկուի տեղադրությունը, ինչի վերաբերյալ առկա է մեծաթիվ գրականություն: Գ. Ղափանցյանը Արգաշկու(ն) նույնացրել է Արծկե-Արճեշին (Ղափանցյան Գ., ՈւՊ, էջ 134); Հ.

հետ միասին: Բ.ա. XIII-XII դդ. ասորեստանյան արքաների արշավանքները դեպի Նաիրի և Ուրուատրի գերազանցապես առնչվում են Արածանիի ստորին ավազանի հետ, այն է՝ Վանա լճի հյուսիսային առափնյա գոտու և լճից արևմուտք՝ ընդհուպ մինչև Եփրատ ընկած տարածքներին»⁴²:

Այժմ անդրադառնանք Նաիրի և Խուրուշկիա երկրների տեղադրության խնդիրներին՝ սկսելով այն պատմական-աշխարհագրության բնագավառում մեծ վաստակ ունեցած Հ. Մանանդյանի տեսակետով: Ընդհանրական առումով Հ. Մանանդյանը Նաիրի տերմինի տակ առաջարկում է տեսնել ոչ միայն ամբողջ Արածանիի ավազանը, այլ նաև մի շարք այլ տարածքներ Վանա լճի

Շարագյոզյանը՝ Արճեշին (Karagезян О., Локализация урартского царского города Арзашку, ԼՀԳ, 1976, № 5, էջ 67-98); Ն. Հարությունյանը՝ Արծկեին (Арутюнян Н., ТУ, с. 34-35); Ն. Ադոնցն այն տեղորոշել է Մանազկերտի մոտ (Adontz N., Histoire d'Arménie. Les origins du X siècle au VI (Av. J. C.), Paris, 1946, (այսուհետ՝ НА), р. 81; Գ. Մելիքիշվիլին՝ Ուրմիա լճից հյուսիս-արևմուտք (Меликишвили Г., Наири-Урарту, с. 31-32); Զ. Բըրնեյը՝ Վանա լճից հյուսիս-արևմուտք (Ch. Burney, Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, An.St., vol. 7, 1957, p. 39; նույնի՝ The Kingdom of Urartu (Van): Investigations into Archaeology of the Early First Millennium BC within Eastern Anatolia (1956-1965), in R. Matthews (ed.), Ancient Anatolia. Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara, 1998, p. 155); Զ. Կիններ-Վիլսոնը՝ Վանա լճից արևելք (Kinnier-Wilson J., The Kurba'il Statue of Salmaneser III, Iraq, vol. XXIV, pt. 2, 1962, 102ff.); Ս. Լիվերանին՝ (Liverani M., Studies on the Annals of Ashurnasirapal II. 2: Topographical Analysis, Quaderni di Geografica Storica, 4, Roma, 1992, p. 20, nt. 37, 23, 52); Ս. Չիլինգիրոօղլուն՝ Բյուրակնի շրջանում կամ Վանա լճից արևմուտք (Çilingiroğlu A., Urartu krallığı, Tarihi ve Sanati, Izmir, 1997, s. 21-23); Բ. Փիլլերը՝ Ուրմիա լճից արևմուտք կամ հարավ-արևմուտք (Piller Ch., Bewaffung und Tracht urartäischer und nordwestiranischer Krieger des 9. Jahrhunderts v. Chr.: Ein Beitrag zur historischen Geographie des frühen Urartu, in Biainili-Urartu, ActIr., The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007, Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. October 2007, ed. by S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky, Festschrift für S. Kroll, Peeters, 2012, S. 379-390):

⁴² Բոսյան Ա, Վանից մինչև Եփրատ..., էջ 52:

ավագանի մոտ, ինչպես նաև Հայկական Տավրոսից հարավ Խուրուշկիան, իսկ վերջինս էլ տեղորոշում է Բոհտան գետի հովտում⁴³:

Այստեղ հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ Վ. Խաչատրյանը Հայկական Տավրոսը համարում է Նաիրիի հարավային սահմանը⁴⁴: Ինչևէ, անդրադառնալով խնդրին՝ Հ. Մանանդյանի ուշադրությունը է գրավում այն հանգամանքը, որ Սարգոն II (Ք.ա. 722-705 թթ.) Ուրարտու կատարած հայտնի VIII տարվա արշավանքի ժամանակ կարծես թե նույնացվում են Խուրուշկիան և Նաիրին⁴⁵: Այս առումով գիտնականը նշում է, որ Խուրուշկիա-Նաիրի անվանումը գալիս է ոչ թե նրանից, որ Խուրուշկիան անպայմանորեն պետք է տեղադրվի Նաիրիի մոտակայքում, այլ միայն այն պատճառով, որ գտնվել է Բոհտան-սուի ավագանում, այսինքն՝ գետային է⁴⁶:

Անդրադառնալով Նաիրիի տեղորոշման խնդրին՝ Ն. Հարությունյանը սկզբնապես նշում էր, որ այն ամենայն հավանականությամբ գտնվել է Դիարբեքիի և Վերին ծովի միջև⁴⁷:

⁴³ Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 488-489, տե՛ս նաև էջ 481 քարտեզը:

⁴⁴ Խաչատրյան Վ., Հայոց հին պատմության հարցեր, էջ 9-10: Վերջինս իր մեկ այլ աշխատանքում նշում է, որ Նաիրին և Հայասան նունական են թե՛ էթնիկական և թե՛ աշարհագրական որոշ առումներով: Տե՛ս Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 82-83: Այստեղ հետաքրքիր է նաև այն, որ նույն տարածաշրջանում, որն իր մեջ ներառում է սլատմական Հայաստանի գրեթե ողջ Տուրուբերան նահանգը, միտում կա տեղադրելու ոչ միայն Հայասան, այլև՝ Նաիրիին նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ սրանք կարծես թե նույնանում են: Տե՛ս Քոսյան Ա., Վանից մինչև Եփրատ..., էջ 48-63; Ղազարյան Ռ., Տուրուբերանում Հայասայի տեղորոշման հարցի շուրջ, Հայկագուհիներ, էջ 113-117:

⁴⁵ Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 485:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 488:

⁴⁷ Հեղինակը Վերին ծով անվան տակ հակված է տեսնելու Սև ծովը: Տե՛ս Арутюнян Н., ТУ, с. 148-149: Ասորեստանյան աղբյուրների «Վերին ծով» (Tâmtu elenitu) (տերմինի տակ հետազոտողներից շատերը ավանդաբար տեսնում են Սև ծովը՝ երբեմն այն նույնացնելով «Նաիրի երկրներ ծով»-ի (Tâmtu ša KUR/KUR.KUR Nairi) հետ: Տե՛ս Lehmann-Haupt C., Armenien Einst und Jetzt, Bd. I, Berlin, 1910, S. 433; И. Дьяконов, АВИИУ, 1951, № 10, прим. 45; Меликишвили Г., Наири-Урарту, с. 25 и сл. Սակայն ըստ Ա. Քոսյանի՝ Միջին ասորեստանյան արքաների հյուսիսային արշավանքների այդչափ

Սակայն իր «Բիայնիլի-Ուրարտու» աշխատության վերահրատարակությունում տալիս է այլ տեղորոշում. Նաիրին տեղադրում է Վանա և Ուրմիա լճերի ավազանների միջև ընկած տարածքում⁴⁸: Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ Ն. Հարությունյանը հավասարության նշան է դնում Նաիրի և Ուրարտու տերմինների միջև: Նա նշում է. «Նաիրի երկիրը, բառիս լայն իմաստով՝ նույնն է, ինչ որ Ուրարտուն ասորեստանյան և Բիայնիլին ուրարտական աղբյուրների»⁴⁹:

Ըստ մեկ այլ անվանի ուրարտագետ Ս. Սալվինիի՝ Նաիրի աշխարհագրական անվան տակ պետք է նկատի ունենալ մի ընդարձակ տարածք, որն ընգրկում էր Եփրատից այն կողմ ընկած գրեթե ողջ անատոլիական արևելքը, և որի մոտավոր սահմանները պետք է որ տարածվեին հարավ-արևմուտքում մինչև Արևելյան Տավրոս, արևելքում՝ Մեծ Զաբի վերին հոսանք, հյուսիսում՝ Էրզրումի տարածք: Գիտնականը Նաիրի տերմինը մասնավորեցնում է, փորձում այդ անվան տակ տեսնել կոնկրետ առանձին քաղաքական միավոր, որը պետք է գտնվեր Զագրոսի հովտում և նույնանար հետագայի Խուրուշկիա երկրի հետ: Դեռ ավելին, Սալվինին նշում է, որ թեև աշխարհագրականորեն Նաիրին և Ուրարտուն կարող էին տալեր

ընդլայնումը մինչև հարավ մերձսևծովյան ավազան հնարավոր չէ որևէ կերպ հիմնավորել: Քոսյան Ա., Վանից մինչև Եփրատ..., էջ 52, հղ. 19: Վերջին տասնամյակներում մի շարք հետազոտողներ, այդ թվում նաև Գ. Ղափանցյանը «Վերին ծովը» նույնացնում են Վանա լճի հետ: Տե՛ս Ղափանցյան Գ., ՈւՊ, էջ 125p-126; Пиотровский Б., История и культура Урарту, Е., 1944, с. 29; Мананджян Я., О некоторых спорных проблемах географии древней Армении, Е., 1956, с. 17; Russel H., Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to Assyrian Sources, An.St., 1984, № 34, p. 192; Salvini M., Geschichte und Kultur der Urartäer, S. 21; նույնի՝ Nairi, Na'iri, S. 89; Քոսյան Ա., Վանից մինչև Եփրատ..., էջ 52; Sagona A., Zimansky P., Ancient Turkey, Routledge Taylor and Francis Group, London and New York, 2009, p. 318; Parpola S., Porter M. (eds.), Helsinki Atlas of the Near East in the Neo Assyrian Period (այսուհետ՝ ՀԱ), Helsinki, 2001, 4, B-C3, (Tāmtu (Elītu)ša Na'iri).

⁴⁸ Арутюнян Н., Биайнили (Урарту), с. 21.

⁴⁹ Арутюнян Н., ТУ, с. 149; նույնի՝ КУКН, с. 516.

ժամանակահատվածներում համընկնել, սակայն քաղաքական առումով երկու տարբեր միավորներ են⁵⁰: Շարունակելով զարգացնել իր տեսակետը՝ նա նշում է, որ ոչ Ուր(ու)ատրի-Ուրարտուն և ոչ էլ նրան պատկանող տարածաշրջանից որևէ մեկը երբեք որպես Նաիրին պատկանող երկիր չի հասկացվում⁵¹:

Նաիրիի տեղադրության իր տեսակետն է առաջ քաշում նաև Ա. Կարազյոզյանը, ըստ որի՝ այն գտնվել է Ասորեստանից արևելք և Կաշիարի (Մասիուս) լեռներից հյուսիս ընկած տարածքներում⁵²:

Խուբուշկիան գրեթե նույն Բոհտան գետի հարավային ավազանում է տեղադրում նաև Վ. Խաչատրյանը⁵³: Այստեղ հարկ ենք համարում մեջ բերել Ն. Ադունցի մի շատ հետաքրքիր մեկնաբանություն, ըստ որի Նաիրին, անունը զիջելով Ուրարտուին, Հայկական լեռնաշխարհի երկու կողմերում իրեն է պահում երկու տարածաշրջան՝ Ամիդի շրջանը

⁵⁰ Salvini M., Geschichte und Kultur der Urartäer, S. 22. Մ. Սալվինին գրում է նաև, որ տարբեր դարաշրջաններում և առանձին աղբյուրներում Նաիրիի անվամբ լրիվ տարբեր տարածքային և քաղաքական միավորումներ են հիշատակվում: Միջին ասորեստանյան ժամանակաշրջանում, հատկապես Թուկուլտի-Նինուրտա I (Ք.ա. 1243-1207 թթ.) և Թիզլաթպալասար I (Ք.ա. 1114-1076 թթ.) մոտ Նաիրյան երկրները հիշատակվում են որպես թույլ դաշնության մեջ գտնվող կազմավորումներ, որոնց վրա իշխում են «թագավորները» (23, 60 կամ 30 šarranu), և որի տակ պետք է հասկանալ ցեղերի առաջնորդների: Ըստ նրա՝ նշված շրջանում դեռ չի կարելի խոսել մի կազմակերպված պետականության մասին: Նոր ասորեստանյան ժամանակաշրջանում Նաիրին ունի երկու քաղաքական նշանակություն՝ ըստ ասորեստանյան աղբյուրների այն հանդիսանում էր Խուբուշկիա երկրի հոմանիշը (Սալմանասար III՝ Ք.ա. 858-824 թթ., Սարգոն II՝ Ք.ա. 722-705 թթ.), ուրարտական երկու աղբյուրներում այն բնորոշվում է որպես Ուրարտու երկրի անվանում (Սարգուրի I՝ Ք.ա. 840-830 թթ.), կամ այն հանդիսանում է Քելիշինի երկլեզվյան արձանագրության (Իշպուինի և Մենուա՝ Ք.ա. 820-810 թթ.) ասորեստանյան տարբերակում հիշատակված Բիայնիլի երկրի տեղական անվանումը: Salvini M., Nairi, Na'iri, S. 90; նույնի՝ Das Corpus der Urartäischen Inschriften, in Biainili-Urartu, ActIr., S. 133.

⁵¹ Salvini M., Geschichte und Kultur der Urartäer, S. 23.

⁵² Կարազյոզյան Հ., Նաիրի, Բիայնա, Ուրարտու և Հայք երկրանունների ստուգաբանության շուրջ, ԼՀԳ, 2012, № 2/3, էջ 51:

⁵³ Խաչատրյան Վ., Հայոց հին պատմության հարցեր, էջ 10:

մինչև Անգիտենե և Խուբուշկիա երկիրը Ջաբի հովտում և նույնիսկ Դադղիրայի շրջանը Մուսասիրի հարավում: Այդ տարածքները Նաիրի անունը վերագրում են իրենց այն պատճառով, որ երբեմն կազմել են Նաիրիի մաս, երբ վերջինս ընդգրկում էր ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը⁵⁴:

Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ այստեղ՝ Ջուլամերիկի շրջանում՝ Ն. Ադոնցը տեղորոշում է ոչ թե Ուրուատրին, այլ Խուբուշկիան⁵⁵:

Անհրաժեշտ է նշել, որ գիտության մեջ վիճելի հարցերից է Խուբուշկիայի տեղադրությունը, և մասնագետները այս հարցում գրեթե միակարծիք չեն: Ն. Հարությունյանը, Բ. Պիոտրովսկին և Գ. Մելիքիշվիլին Խուբուշկիան տեղադրում են Բոհտան-սու գետի հովտում⁵⁶: Սակայն վերջին տասնամյակներում այս տեսակետները վերանայվել են Վ. Կլայսի, Ջ. Լաֆրանկիի, Ի. Մեդվեդսկայայի կողմից՝ տեղորոշելով այս երկիրը մերձուրմյան տարածքներում⁵⁷:

Անդրադառնալով Խուբուշկիայի խնդրին՝ Մ. Սալվինին նշում է, որ այն երբեմն տեղայնացվում է Մեծ Ջաբի վերին հոսանքում, երբեմն էլ դրանից արևելք: Այն նույնացվում է նաև Վանա լճից հարավ ընկած լայնածավալ լեռնային մետաղներով հարուստ տարածքի հետ՝ Բոհտան-սուի ակունքի և Մեզ Ջաբի վերին հոսանքի միջև, և որտեղ հայտնաբերվել են ակտիվ մետաղագործության հետքեր⁵⁸:

⁵⁴ Ադոնց Ն., ՀՊ, էջ 68:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 72, 90, 92, 113: հմմտ. նաև Medvedskaya I., The Localization of Hubuškia, in S. Parpola, R. M. Whiting (eds.), "Assyria 1995", Helsinki, 1997, p. 197-206; Parpola S., Porter M. (eds.), HA, 4, E5.

⁵⁶ Арутюнян Н., Биайнили (Урарту), с. 56; նույնի՝ ТУ, с. 231-231; Пиотровский Б., ВП, с. 42; Меликишвили Г., Наир-Урарту, с. 17-18.

⁵⁷ Այստեղ, սակայն, այլ հարց է, թե մերձուրմյան ո՞ր շրջանում, ինչի վերաբերյալ ևս առկա են տարակարծություններ: Kleiss W., Zur Ausdehnung von Hubushkia nach Osten, in "Anatolia and the Near East", Studies in Honor of Tahsin Özgüç, ed. K. Erme., M. Mellnik, B. Hrouda, N. Özgüç, Ankara, 1989, S. 258-268 (Taf. 47-48); Lanfranchi G., Assyrian and Neo-Assyrian Letters. The Location of Hubuškia Again, Neo-Assyrian Geography, Quaderni di Geografia Storica, 5, Roma, 1995, p. 127-137; Medvedskaya I., The Location of Xubuškia, "Assyria 1995", p. 197-206.

⁵⁸ Salvini M., Kultur und Geschichte der Urartäer, S. 24, 27.

Այժմ ներկայացնենք Խուրուշկիայի տեղորոշումն ըստ Ն. Ադոնցի: Ադոնցը նշում է, որ Խուրուշկիան Գիլգանի մոտ էր, Սալմանասար III (Ք.ա. 858-824 թթ.) Գիլգանից Խուրուշկիա գնաց իր մայրաքաղաքը վերադառնալիս⁵⁹: Նա նաև նշում է. «Խուրուշկիան այն երկրի կենտրոնն է, որը կոչվում է Նաիրի: Այդ երկիրը, ուրեմն, պահպանել է Ուրարտուի հին անունը անշուշտ այն պատճառով, որ նրա մասն էր կազմում, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ երկրներից էր և հետագայում կոչվելու էր մայրաքաղաքի անունով՝ Խուրուշկիա կամ Խուրուշկա: Այս երկիրը ընկած էր Մեծ Զաբի վրա, այսօրվա Զուլամերիկի շրջանում: Հայերն այդ մարզը կոչում են Փոքր Ադրակ ...»⁶⁰:

Մեկ այլ տեղ Ն. Ադոնցը նշում է. «Խոշաբի հովիտը կազմում էր Ուրարտուի սահմանը, որից այն կողմ տարածվում էր Խուրուշկիա երկիրը, այլ կերպ ասած՝ Նաիրին»⁶¹:

Իր վերջերս հրատարակած մի հոդվածներից մեկի ամփոփման մեջ Ա. Քոսյանը նշում է. «Հայասայի և Ազգիի համար առաջարկված տեղադրությունը Ծոփքից դեպի Վանա լիճ ընկած շրջանում անվերապահորեն ենթադրում է մի կողմից այդ երկու քաղաքական միավորների, մյուս կողմից ասորեստանյան աղբյուրների կողմից հիշատակվող Ուրուատրի (հետագա Ուրարտուի միջուկը) և Նաիրի անվանումը կրող խոշոր ցեղային միությունների միջև առնվազն մասնակի տարածքային համընկնում»⁶²: Հեղինակը նշում է նաև, որ հնարավոր կլինի ենթադրել, թե Հայասան և Ազգին էին այն նախնական միջուկը, որի հիմքի վրա Ք.ա. XII դ. առաջավորասիական ճգնաժամի ավարտին ձևավորվեց Ուրարտուն կամ Վանի թագավորությունը⁶³:

Ընդհանրացնելով Ուրարտուի կազմավորման սկզբնական տարածքի խնդրի շուրջ վերոշարադրյալ տեսակետները՝ կարելի է միանշանակաճորեն ասել, որ ուրարտագետների ճնշող մեծամասնությունն այն կարծիքին են, որ Ուրարտուի կենտրոնը, կամ նրա պատմության արշալույսին զբաղեցրած սկզբնական տարածքը

⁵⁹ Ադոնց Ն., ՀՊ, էջ 361:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 79, 90:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 361:

⁶² Քոսյան Ա., Վանից մինչև Եփրատ..., էջ 60:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 60:

գտնվել է Վանա լճից հարավ և հարավ-արևելք, իսկ ավելի ընդարձակ՝ Վան և Ուրմիա լճերի միջակայքում: Այժմ ըստ մեր հիշատակած հեղինակների առանձնացնենք կոնկրետ տեղորոշումները. Է. Ֆոտերը գետեղում է Ուրուատրին արևելյան Խաբուրի գետահովտում, Գ. Ղափանցյանը՝ Խաբուր-սուի վերին հոսանքի և Զավի վերին հոսանքի միջին հատվածում, Վ. Բելքը, Վ. Խաչատրյանը՝ Տիգրիս գետի և նրա աջ թև Խաբուրի միախառնման անկյունում՝ Ջուդի լեռան հարակից շրջաններում, Ն. Հարությունյանը՝ Տիգրիս գետի ավազանում և Ջուդի դադ լեռան շրջակայքում, ինչպես նաև Տիգրիսի վերին հոսանքից մինչև Վանա լճի հյուսիսային առափնյակն ընկած հատվածում, Ի. Դյակոնովը՝ Վանա լճից հարավ ընկած մինչև Ուրմիա լճի արևմտյան ափամերձ տարածքներում, Ն. Ադոնցը՝ Արևելյան Տիգրիսի Բոհտան-սուի շրջանում, Գ. Մելիքիշվիլին, Ռ. Բարնեթը, Փ. Զիմանսկին, Մ. Սալվինին, Ֆ. Հաազ՝ Զագրոսյան լեռների շրջակայքում, Վերին Զաբ գետի վերին և միջին հոսանքներում, և Ռևանդուզի շրջանում, որտեղ էլ, որ ամենայն հավանականությամբ գտնվել է Մուծածիրը, Ա. Մովսիսյանը՝ Վանա լճից հարավ-արևմուտք, Կաշիարի լեռների շրջանում, Հ. Մանանդյանը՝ Կորդվաց լեռներում, Է. Վայդները՝ Խարբերդից մինչև Վանա լիճ ընկած շրջանում, Վ. Սևվինը՝ Վանա լճից հյուսիս և արևելք:

Ուրարտուի կազմավորման սկզբնական տարածքի խնդրի շուրջ եղած տարարծությունները իրավացիորեն դասակարգել է Ա. Մովսիսյանը հետևյալ կերպ.

ա) Բիայնական պետության կազմավորման տարածքի վերաբերյալ գիտական գրականության մեջ արտահայտված կարծիքները կարելի է բաժանել երեք խմբի: Ըստ առաջինի, այն գտնվել է Վանա լճի հարավ-արևելյան շրջաններում (երեք գերագույն աստվածների պաշտամունքային գլխավոր կենտրոնների, մայրաքաղաքի և Արա լեռան տարածաշրջանում): Կարծիքների երկրորդ խումբը կապվում է Արամու արքայի «թագավորական քաղաք» Արծաշքուի տեղադրության հետ (Եփրատի վերին հոսանքի շրջան, Արճեշ կամ Արծկե քաղաք): Երրորդ կարծիքի համաձայն, այդ տարածքը եղել է Արարատյան դաշտը (կամ Այրարատ նահանգը), որի անվան ասուրական տարբերակն է «Ուրարտու» երկրանունը: Նշված տեսակետներից ոչ մեկը, սակայն, առկա հարցերին չի տալիս սպառիչ պատասխաններ:

բ) Խնդրի լուծման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի Շուրիլի երկրի տեղորոշումը:

գ) Համաձայն նման տեղորոշման՝ կարելի է անել մի ենթադրություն, որը հետագա ուսումնասիրությունների ընթացքում կարող է հաստատվել կամ մերժվել: Նույն Կաշիարի լեռներում ասուրական աղբյուրները Ք.ա. 882 թ., 879 թ. համընկման, Լապթուրու և Լութիարի անունների հնարավոր նույնության (թ և պ բաղաձայնների դրափոխության դեպքում) հանգամանքները հաշվի առնելով՝ կարելի է ենթադրել, որ Սարդուրի Ա-ի հայր Լութիարին և Կաշիարի լեռներում իշխած Լապթուրուն նույն անձն են: Եթե այս ենթադրությունը հաստատվի, բիայնական արքայացանկի առաջին մասը կունենա հետևյալ պատկերը. Թուրուսու (մինչև Ք.ա. մոտ 885 թ.), Լութիարի/Լապթուրու (Ք.ա. մոտ Ք.ա. 885-860/850 թթ.), Սարդուրի I (Ք.ա. 860/850-830/825 թթ.), Իշպուինի/Ուշպինա (Ք.ա. մոտ 830/825-810 թթ.) և այլն:

դ) Ասուրական աղբյուրներում Ք.ա. 859, 856 և 845 թթ. հիշվող Արամու արքան, որն իրավամբ համադրվում է Հայկյան Արամի հետ, իշխել է Արարատ/դի թագավորությունում՝ իր տիրակալության տակ միավորելով Հայկական լեռնաշխարհի հիմնական մասը, ինչի շնորհիվ էլ Ք.ա. XI դարից սկսած Արարատ անվան ասուրական՝ Ուրարտու տարբերակը դառնում է լեռնաշխարհի ընդհանրական անվանումներից մեկը: Հետագայում Արարատ/Ուրարտու թագավորության տարածքը նվաճվում է Շուրիլի-Բիայնիլի արքաների կողմից, որոնք հասկանալիորեն, իրենց չեն վերագրում նվաճված տերության անվանումը (թեպետ միջագետքյան աղբյուրները նրանց ճանաչում էին իբրև Ուրարտուի տիրակալներ)⁶⁴:

Բիայնական տերության կազմավորման սկզբնատարածքի պարզաբանումն օգնում է հասկանալու ոչ միայն պետությանը տրված անվանումները, այլև մշակութային ժառանգության և փոխազդեցության մի շարք հարցեր՝ կապված, հատկապես, խեթա-միտանիական աշխարհի հետ: Այն նպաստում է նաև Հայաստանի հնագույն պատմության բազմաթիվ այլ հարցերի լուսաբանմանը:

⁶⁴ Մովսիսյան Ա., Բիայնիլի թագավորության կազմավորման..., էջ 30-31:

Այսպիսով, ակնհայտ է այն հանգամանքն, որ առ այսօր Ուրարտուի բնօրրանի տեղորոշման հարցերը խիստ հիմնախնդրային են, սակայն ելնելով ասորեստանյան արքաների՝ Սալմանասար I-ի և Աշշուր-բել-կալայի ռազմուղիների ընթացքից՝ մենք այն տեղորոշում ենք Բոհտան-սուի և Զազրոսյան լեռների միջակայքն ընկած տարածքներում:

GRIGORYAN SONA

(IOS)

THE PROBLEM OF THE LOCALIZATION OF THE TOPOI
BLAJNILI – URARTU ACCORDING TO G. KAPANTSYAN

The Assyrian sources dating from the 13th century B.C. bear a testimony concerning a country which bordered Assyria from its south part and was known as Uruatri or Urartu and was located in the estuary of the Eastern and Western arms of the river Tigris. In the East it was bordered by Kumani and in the North and in the West it was bordered by the Hurrian provinces Khabkhi and Kadmukhi. At the beginning of the new-Assyrian era the state formations of the Armenian Highland are beginning to be mentioned in the Assyrian sources again by general names. The inscriptions of the Assyrian kings Adad-Nirar II and Tukulti-Ninurta use very often the expression "Countries of Nairi", though we have in its contents some changes. The Assyrian scribes mention again the name Urartu (Uru(a)tru/i). We find the first mention of the country or tribal formation Uruatri in the description of the campaign of the Assyrian King Salmanasar I (1263-1234 B. C.) to the Armenian Highland. In that description Uruatri is mentioned as a country which has rebelled against Assyria. The scientific discussions concerning the original area of formation of the Urartian state still continue. They have begun since the emergence of the Urartology as such. In various opinions concerning the original location of Urartu those views are dominant according to which Urartu was originally situated in the southern-eastern part of the Armenian Highland, in the province of Korduk' of historical Armenia and in its neighbouring territories. In more general terms it comprised the mentioned area including the area between the lakes Van and Urmia. This view concerning the original location of Urartu was shared also

by G. Khapantsyan. According to the famous Urartalogian the Urartians migrated from the south-est, from the territory of Hubuškia to the west, then along the western territories close to the shores of the lake Van they migrated to the north, to Taron-Harkh, later they came to the province of Turuberan of Grand Armenia, and finally they reached the eastern basin of the lake Van. The most interesting aspect in this respect is that G. Khapantsyan traces the arrival of the Urartians in the eastern basin of the lake Van back to the first half of the ninth century B.C. and he notes that this happened in all probability in the reign of Aramu (Arame) and Sarduri I.